

postojank pred in za samo obrambno linijo.³ Kot ugotavljajo tudi italijanski kolegi (npr. M. Bolla in L. Villa v tem zborniku) je bila obramba usmerjena na komunikacije, prehode in vodne poti. V povezavi s Klavstrami nas na postojankah zanima predvsem čas prve polovice 5. stoletja, ko se je morala spremeniti organizacija sistema *Claustra Alpium Iuliarum* (prehanje utrdb Martinj hrib, Lanišče, Hrušica konec 4. stoletja) v sistem postojank, ki se pogosto nadaljujejo v drugo polovico 5. in 6. stoletje. Najverjetneje bo pri ugotavljanju spremembe obrambne strategije ključno razumevanje prav sosledja poselitve višinskih postojank.

Raziskave in objave drobnega gradiva⁴ so dale pregled trenutnega stanja v Sloveniji in se koncentrirajo na zastopanost prve polovice 5. stoletja z že zgoraj navedenimi cilji. Novi podatki se kopičijo tudi pri raziskavah mest (avtocestne raziskave Celeje, pregledi gradiva Emone), od katerih pričakujemo dopolnitev slike obdobja prav pred koncem njihovega obstoja v sredini 5. stoletja ter morebitne sledove vztrajanja poselitve po tem času, česar trenutno za Slovenijo, v nasprotju z Italijo, še ni moč pokazati. Izredno pomemben prispevek so raziskave keramičnega gradiva,⁵ ki naj bi prav tako kot kovinsko kazalo na vojaško prisotnost na posameznih najdiščih na območju Klavster in zahodno od njih. Izsledke bo zanimivo primerjati z rezultati obdelave kovinskih najdb.

Poleg ostalega željno pričakujemo napovedano objavo izkopavanj v Predloki,⁶ razveseljivo pa je nadaljevanje obdelave dokumentacije slovenskega dela izkopavanj na Hrušici.⁷

Kot zaključek zbornika *Miles Romanus* bi lahko pričakovali sklepno besedo urednika, ki manjka, vendar ostaja delo natančen in izčrpen vodič po najdiščih in najdbah delov vojaške opreme S Italije z nekaj dodatnimi prispevki, povezanimi z obravnavanim časom in tematiko, ki bi ga lahko priporočili vsem, ki se ukvarjajo z obdobjem Klavster in njegovimi materialnimi ostalinami.

Tina MILAVEC

Annapaola Zaccaria Ruggiu: *More regio vivere. Il banchetto aristocratico e la casa romana in età arcaica.* Edizioni Quasar, Roma 2003. 533 strani, 121 črno-belih risb in slik.

Glavni namen dela je odgovoriti na vprašanje, ali obstajajo materialni dokazi nepretrganega obstoja prostora za bankete in simpozije v hišah rimskih uglednih gospodov od arhaične dobe do pozne republike, vendar se raziskava razvije v obširno analizo vodilnih slojev in njihovega delovanja v Rimu in Etruriji do konca 6. stoletja pr. n. št.

Uvodoma avtorica na kratko predstavi antične pisne vire in literarno izročilo grških in rimskih piscev o arhaični hiši in o banketih ter simpozijih v pozni republiki (širšo obdelavo je avtorica predstavila že v enem svojih prejšnjih del).

Drugi del knjige je posvečen družboslovnim analizam; v njem so prikazani razvoj, pomen in oblike simpozija v arhaični družbi. Razlago, da je to ključni element, na podlagi katerega lahko sledimo delovanju elite, avtorica povzema po Oswynu Murrey, ki je objavil več študij tega pojava v Grčiji,

vendar pa predstavi tudi več kritik in komentarjev drugih avtorjev. Banket in predvsem njegov kulturno-družabni, simpozialni del, v katerem je v ospredju pitje vina, ima v arhaični družbi zelo močan simbolični pomen in posebno bogato obredje. Biti udeleženec simpozija pomeni biti član ožjega kroga enakih knezu/kralju, oziroma biti med tistimi, ki odločajo o notranji in zunanji politiki skupnosti oz. države. Simpozij je bil tipično aristokratski način druženja in urejanja državniških poslov tedanjega vodilnega sloja, ki pa je od konca 8. stoletja pr. n. št. postopoma izgubljal svojo vlogo v družbi na račun mestnih skupnosti - *polisov*; sprva prvenstvo med religioznimi obredi, nato odločilno vlogo v vojski in na koncu še oblast. Kljub specifičnemu razvoju vsake skupnosti so očitne paralele med grškim in etruščanskim svetom ter Rimom, kjer je mogoče slediti tem spremembam na podlagi bogatega zgodovinskega izročila.

Družbene spremembe in povezave je mogoče prepoznati tudi v arheološkem gradivu, oziroma je spremembe v materialu mogoče razložiti z družbenim razvojem. Religiozna vloga je prepoznavna tako v grobnih pridatkih (kot so ražnji, bronasti kotli, v katerih se kuha meso ali meša vino, *mahaire*, idr.), ki se pojavijo v najbogatejših grobovih na koncu 8. stoletja pr. n. št. skupaj z dragocenimi izdelki in orožjem ter izginejo iz grobov v teku 7. stoletja pr. n. št., kot v arhitekturi, kjer je vidna izguba kulturne funkcije, ko templji niso več znotraj ali poleg aristokratskih palač ampak so od njih oddaljeni.

Posebna pozornost je posvečena prepoznavanju sprememb znotraj bivališč elite in prepoznavanju prostora za banket-simpozij. Tak način rabe posamezne sobe oz. prostora v hiši nakazujejo predvsem ognjišče na sredi prostora in/ali zidane klopi ob eni ali več stenah, večje količine in oblike pivskega posodja, materialni ostanki ležalnikov - *klinai*.

Razvoj teh prostorov je predstavljen na podlagi konkretnih primerov. Najstarejša oblika teh prostorov so kočje z ognjiščem v zadnjem, apsidalnem delu. Te se pojavljajo v teku 8. stoletja pr. n. št. samo na jugu Italije. V naslednji fazi na koncu orientalizirajočega horizonta in na začetku arhaike se pojavijo dvotriprostorne stavbe s kamnitimi temelji (S. Giovenale - Borgo in Acropoli, Acquarossa, Ficana, Rim - hiša na Via Sacra). Tretja faza razvoja aristokratske hiše so palače, *regie*, če jih funkcionalno opredelimo. Eden najbolj značilnih kompleksov te vrste, tudi s svojo usodo, je palača v kraju Murlo, Poggio Civitate blizu Siene, sedež aristokrata, ki je zgubil svojo bitko z bližnjim polisom. Tu je nastal prvi kompleks okrog leta 650 pr. n. št. in je zgorel okrog leta 600 pr. n. št. V njem so odkrili pivsko posodje, slonokoščene dele ležalnikov, velike količine uvožene keramike in dele keramičnega figuralnega friza. Na istem prostoru je po enotnem konceptu nastal okrog leta 590 pr. n. št. naslednji, večji kompleks. Prostori so razporejeni okrog dvorišča in so bili tudi tokrat okrašeni z keramičnimi figuralnimi frizi. Z zunanje strani je bila palača videti kot utrdba, kar pa ni preprečilo, da bi jo med leti 550 pr. n. št. in 530 pr. n. št. popolnoma uničili in ritualno zakopali. Podobne aristokratske palače so stale tudi v mestih in so skupaj s privatno vojsko, ki se je v njih zadrževala, predstavljale trn v peti za varnost in samostojnost polisov. Najmlajša skupina aristokratskih domov so velike hiše (*domus*) izkopane na Palatinu. Zgradili so jih v

³ S. Ciglencički, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien, *Arheološki vestnik* 45, 1994, 239-266; S. Ciglencički, Results and problems in the archaeology of Late Antiquity in Slovenia, *Arheološki vestnik* 50, 1999, 304-320.

⁴ P. Bitenc, T. Knific (ur.), *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti* (Ljubljana 2001); V. Pflaum, *Claustra Alpium Iuliarum in barbari*, magistrsko delo, Filozofska fakulteta (Ljubljana 2000); V. Pflaum, *Poznorimski obrambni in vojaški sledovi 5. stoletja na ozemlju sedanje Slovenije*, doktorsko delo, Filozofska fakulteta (Ljubljana 2004); V. Pflaum, Spätromische kerbschnittverzierte Gürtelbeschläge im Gebiet des heutigen Slowenien, v: *Bronzi di età romana in Cisalpina*, *Antichità Altoadriatiche* 51 (Trieste 2002) 259-287.

⁵ V. Vidrih Perko, M. Župančič, Il popolamento della Slovenia sudoccidentale e dell'Istria settentrionale nel periodo tardo-romano e nell'alto medio evo alla luce delle ceramiche di importazione, *Histria Antiqua* 11, 2003, 457-475 s cit. lit.

⁶ Glej prispevek M. Župančiča v obravnavanem zborniku.

⁷ Pflaum, *Poznorimski obrambni in vojaški sledovi*, cit. v op. 4.

času kraljevanja Tarkvinija Ošabnega, v njih naj bi bivale družine, ki so bile najtesneje povezane s kraljem. Dve glavni značilnosti teh stavb sta enaka površina gradbenih parcel - ker so po reformah Servija Tulija pripadniki istega cenzusa dobili enako velike parcele -, ter enaka vzdolžna razdelitev prostorov (*fauces, atrium, tablinium*), kar pomeni, da so to najstarejši primeri hiše s tuskanskim atrijem. Kljub temu, da bi v teh hišah pričakovali prostor za banket-simpozij (Tarkvinij Ošabni je zadnji vladar Rima, ki je uporabljal in podpiral to obliko političnega delovanja elite), le-tega ni mogoče arheološko dokazati.

Ključ do razlage vloge simpozija v družbi in v aristokratski hiši predstavlja interpretacija keramičnih frizov na latinskih in etruščanskih palačah in templjih, kjer je ob upodobitvah iger (*ludi*), poroke (*nuptie*), posvetovanja bogov (*conclium deorum*) vedno tudi skupen banket (*convivium*), kot je ugotavljal Mario Torelli. V času tiranov (konec 6. stoletja pr. n. št.) se razvije posebna skupina teh frizov, t.i. skupina Roma - Veio - Velletri, ki ima predvsem propagandni namen utrjevanja kraljeve oblasti s čaščenjem njegove božanskosti. Posebej pomembna je postala tema poroke (*nuptij*) in svete poroke (*hierogamos*: Tarkviniju Ošabnemu omogoči prihod na oblast snaha in pozneje žena - svečenica Tanquilla), obenem imajo vedno večji pomen scene triumfa - božanske počastitve zmagovitega kralja, po vzoru vzhodnih vladarjev. Ko v Rimu zmaga republikanska stranka in je izgnan zadnji Tarkvinij, ti temi skupaj z upodobitvami simpozija izgineta iz obličij templjev, medtem ko druge ostanejo. V Etruriji, kjer se ne uspejo vzpostaviti republike, te teme ostanejo na vseh javnih zgradbah.

V zadnjih delih knjige so spoznanja arheoloških, družbenih in ikonografskih analiz združena v zgodovinsko analizo simpozija v Etruriji, v Laciju in Rimu. Predstavljeno je delovanje zadnjih dveh kraljev Rima, predvsem glede njunega odnosa do polisa in aristokracije; oba sta bila tirana, vendar je prvi opiral svojo oblast na podpori polisa in je zato zatiral konkurenčno aristokracijo. Drugi je opiral svojo oblast na zatirani visoki aristokraciji in je zato zmanjševal moč polisa. Ozadje in podlaga celotnega dogajanja pa sta različna ideala Latinov in Etruščanov, ki dobijo svoj arhetip v zgledih dveh kraljev: prvi je spoštljiv častilec bogov - Enej, drugi pa Mezenjij, ki je od latinske skupnosti Rutulov zahteval, naj mu dajo vse darove, ki so bili pripravljene za bogove. Prvi je torej vladar v službi bogov in skupnosti, drugemu pa so le-ti zgolj sredstva. Te različne ideološke osnove se odlikavajo še na nešteti področjih življenja: v družbenih odnosih, kjer se rimskemu klientelnemu sistemu svobodnih državljanov zoperstavlja etruščanski sistem gospodarja in sužnjev; v vojski, kjer se rimski hoplistki vojski postavlja ob bok navidezna hoplitska vojska, kjer posameznik ohranja glavno vlogo in so ostali vojaki bolj gledalci kot akterji.

V zaključku je predstavljeno 'izbrisanje spomina' (*damnatio memoriae*), ki ga po zmagi polisa - republikanske stranke v Rimu v strahu po ponovnem vzponu tiranov temeljito izvede nova oligarhična oblast "enakih" v senatu. Omejili so bankete, prepovedali simpozijske pesmi (*carmi conviviali*), določili rušenje ali spremembo namembnosti aristokratskih palač; skratka, zabrisali so vsako sled za aristokratskim načinom življenja v Rimu in to tako korenito, da je bil čez tri stoletja simpozij za Rimljane popolna novost iz vzhoda.

Avtorica se je problema lotila zelo široko in v raziskavo vključila družboslovne razlage, arheološke raziskave, ikonografske analize, analizo pisanih virov in zgodovinske analize. Obširno povzema in citira raziskave drugih znanstvenikov ter jih vključuje v svojo zgodbo, tako da omogoča bralcu, da si ustvari popoln vtis o pojavu, ki bi bil sicer samo na podlagi arheoloških ali zgodovinskih podatkov bistveno osiromašen. Delo kot celota zato učinkuje kot suma znanja in raziskav o aristokraciji v arhaični dobi in o vsem, kar je z njo povezano v Laciju in Etruriji ter na celem prostoru od Grčije do vzhodnih Alp, ki je s tem pojavom povezan.

Ivan Marija HROVATIN

Silvia Orlandi: *Roma. Anfiteatri e strutture annesse con una nuova edizione e commento delle iscrizioni del Colosseo* (Epigrafia anfiteatrale dell'Occidente romano VI). *Vetera* 15. Edizioni Quasar. Roma 2004. 630 str.

Kolosej je srednjeveško ime za amfiteater, ki so ga dali zgraditi flavijski vladarji blizu kolosa vladarja Nerona. Začel ga je graditi že Vespazijan, z gradnjo je nadaljeval Titus in svečano je bil odprt leta 80. Domicijan je dal verjetno zgraditi le še kletne prostore pod areno, kjer so bile kletke za živali, dvigala in sušilne naprave. Zgradba je bila velikih dimenzij, 188 x 156 m, visoka 52 m; fasada iz travertina je imela tri nadstropja arkad uokvirjenih s polstebri vseh treh klasičnih stilov, dorskega, jonskega in korintskega. Kolosej, ki sta ga obnovila že Nerva in Trajan, ter za njima cela vrsta poznorimskih in poznoantičnih vladarjev, je lahko sprejel ok. 50.000 gledalcev. Ti so vanj vstopali z vstopnicami ki so bile označene glede na 76 oštevilčenih arkadnih vhodov, od vsakega teh vhodov pa je pot vodila do označenih sedežev na stopnicah. Najboljši prostori in najlepši sedeži so pripadali vladarju, najvišjim državnim magistratom, svečeni-kom ter drugim senatorjem.

Kot je v predgovoru poudaril Géza Alföldy, predstavlja za marsikoga Kolosej enega najpomembnejših simbolov in največjih ohranjenih spomenikov mesta Rima. Pol ga še stoji in danes ga občudujejo številni turisti, nekoč pa so se vanj zgrinjale nepregledne množice iz Rima, Italije in provinc, da bi si ogledale najrazličnejše igre in prireditve, od gladiatorskih in borb z živalmi - krvavih iger, v katerih je umrlo ogromno število poklicnih borcev in nedolžnih žrtev - do raznih drugih spektaklov, velikopoteznih in veličastnih, ki so pritegovali obiskovalce iz vseh koncev imperija. Kolosej pa ni le spomenik rimskih graditeljskih veščin, je tudi neizmerna zakladnica rimskih napisov, od katerih so bili nekateri že od nekdaj vidni, drugi pa so bili odkriti med izkopavanji in čiščenji, zadnji med leti 1995 in 2001. Te zadnje pomembne epigrafske najdbe so bile iztočnica za ponovno objavo vseh rimskih napisov Koloseja, ki jo je po dolgih letih napornega dela in poglobljenega študija pripravila Silvia Orlandi. Iz zgodnje dobe rimskega imperija je ohranjenih le malo napisov, velika večina napisov je iz poznorimskega in poznoantičnega obdobja. Večina monumentalnih napisov rimskih vladarjev iz prvih dveh stoletij po Kr. se je zgubila skupaj z njihovimi kipi, ki so nekoč krasili Kolosej. Kako si je treba predstavljati takšne napise lahko sklepamo po napisu cesarja Elagabala, ki je dal popraviti amfiteater v Taragoni, v provinci Hispaniji, kar je bilo obeleženo na napisu dolgem skoraj 150 m.

Napise, ki se nanašajo na amfiteatre v Rimu ter na gladiatorske šole, je pred leti objavila Patrizia Sabbatini Tumolesi. Pričujoča knjiga je nadaljevanje njenega dela, ker pa se nanaša na Kolosej s tako velikim številom napisov, predstavlja tudi veliko obširnejše delo. V njem zbrani napisi iz Koloseja in njegove bližine so razdeljeni tematsko na več poglavij. Fotografij je zelo malo, ker bodo objavljeni v posebni publikaciji, ki bo vsebovala slikovno gradivo, in ki je v pripravi. Le en napis se nanaša na amfiteater, ki ga je dal zgraditi Tit Statilij Taver (*T. Statilius Taurus*), isti Statilij Taver, ki je leta 33 pr. Kr. pod Oktavijanom v času njegove ilirske vojne 35-33 pr. Kr. poveljeval delu vojske v Dalmaciji, kjer je med drugim vodil obleganje še neločirane Setovije nekeje v zaledju med Zadrom in Splitom. Amfiteater je dal postaviti potem, ko je leta 34 pr. Kr. slavil triumf za zmago v Afriki ter ga svečano odprl leta 29 pr. Kr.

Sledi daljše poglavje, v katerem so objavljeni napisi, ki se nanašajo na gradnjo Koloseja. Prvi je Vespazijanov napis, le redki so ohranjeni v celoti oz. so le malo odlomljeni, večinoma pa gre za majhne fragmente. Večina jih izvira iz pozne antike, saj je pri vsaki zgradbi tako, da so ohranjene predvsem zadnje gradbene faze, kajti ob prenavljanju amfiteatra so zgodnejše odstranili oz. temeljito spremenili. Največkrat so ga namreč prenavljali zaradi požarov in potresov, ki so stavbo do temeljev poškodovali. Med boljše ohranjenimi je npr. napis z enakim besedilom na treh bazah